

Քննարկում

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԴԱՇՏԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅ ԼԵՌՆԵՐԻ ԱՆՈՒԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

ԱՐՄԷՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

alpehist@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Արարատեան դաշտը Այրարատի՝ Մեծ Հայքի կենտրոնական նահանգի կենտրոնն է: Ըստ ազգածին ասանդութեան, այնտեղ է հաստատուել Հայկ նահապետի որդի Արամանեակը եւ նրա սերունդները, որից յետոյ այն դարձել է հին Հայաստանի քաղաքական, մշակութային, կրօնական եւ տնտեսական հիմնական կենտրոնը: Այստեղ են գտնուել համահայկական մայրաքաղաքների մեծագոյն մասը՝ Արմափր, Երուանդաշատ, Արտաշատ, Վաղարշապատ, Դուին, Երեւան: Դաշտը եզերուած են՝ հարաւից՝ Մասիս, հիւսիսից՝ Արագած, հիւսիսարեւելքից՝ Արայի, արեւելքից՝ Գեղամայ լեռները: Ըստ Խորենացու եւ Սեբեոսի, Այրարատը կոչուել է նաեւ Արայի դաշտ¹, սակայն այդ անուանումը առաւել յարմար է ոչ թէ իր բազում լեռներով ու լեռնաշղթաներով յայտնի Այրարատ նահանգի, այլ նրա սրտի՝ Արարատեան դաշտի համար, որտեղ զոհուել է Արա Գեղեցիկը (աշխարհագրական միաւորները յաճախ կոչուել են այնտեղ զոհուած հերոսների անունով): Յետագայում նահանգի կենտրոնի անուանումը կարող էր անցնել ողջ նահանգին: Ըստ Խորենացու, Մասիսը կոչուել է Արամանեակի թոռ Ամասիայի, իսկ Գեղամայ լեռները՝ վերջինիս որդի Գեղամի անուններով: Այսպիսով, Արարատեան դաշտը եւ այն եզերող լեռները կրում են առաջին Հայկեանների - Խորենացու եզրոյթով - հայոց «ազգածին նահապետների» անունները: Առասպելաբանութեան մէջ անուանումը հաւասարազօր է արարմանը, եւ այսպիսով, դաշտը եւ այն եզերող լեռները արարուած են համարուել նաեւ Հայաստանը եւ հայ ժողովուրդը ստեղծած առասպելական հերոսների կողմից:

Սոյն յօդուածի նպատակն է ցոյց տալ, որ Արարատեան դաշտը ստեղծուած է համարուել այն նոյն հերոսների կողմից, որոնք եւ որոնցով է ստեղծուած համարուել Հայաստանը եւ հայ ժողովուրդը:

ԱՄՊՐՈՊԱՅԻՆ ԱՌԱՄՊԵԼՆԵՐ ԵՒ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԴԱՇՏԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅ ԼԵՌՆԵՐԻ ԱՆՈՒԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

¹ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն հայոց, թարգմ., ներած. եւ ծանօթ.՝ Ստեփան Մալխասեանց, Հայաստան հրատ., Երեւան, 1968, էջ 97. նաեւ՝ Պատմութիւն Սեբեոս եպիսկոպոսի, ներած., թարգմ. եւ ծանօթ., Արշաւիր Ծ.Վ. Գաբունեան, տպ. ՄՏԿԿ, Անթիլիաս, 1990, էջ 78:

Հնդեվրոպական առասպելաբանության աչքի ընկնող յատկանիշն է ամպրոպային առասպելների եւ ամպրոպի աստծու նշանակալի ներկայութիւնը նրանում: Ընդ որում, մի շարք դիցարաններում ամպրոպի աստուածն է եղել գերագոյնը (հնդ. Ինդրա, յուն. Զեւս, լատ. Եոպիտեր, սլաւ. Պերուն): Ամպրոպի աստծու եւ նրա հակառակորդ օձ-վիշապի կռուի՝ «վիշապամարտի» առասպելն այնքան էական է եղել հին հնդեվրոպացիների կեանքում, որ այն Վիաչեսլաւ Իւանովի եւ Վլադիմիր Տոպորովի կողմից կոչուել է «հիմնական առասպել»²: Ամպրոպային վիշապամարտով էր բացատրւում ամպրոպը եւ նրա հետ կապուած երեւոյթները (կայծակ, որոտ, փոթորիկ), ինչը եւ յանգեցնում էր երկնային ջրերի արձակման՝ անձրեւի, ապա եւ հողի արգասատւման, բնութեան զարթոնքի, բոյսերի ծաղկման եւ աճի, արդիւնքում՝ «նոր տիեզերքի» արարման: Առասպելաբանութեան մէջ տիեզերքի արարման՝ «տիեզերածնութեան» (cosmogony) առասպելներին առանցքային դեր է վերագրւում: Այսպէս, նրանք տեղայնացւում են ժամանակի սկզբում, «աշխարհի կենտրոնում», այդտեղով է անցնում ստորերկրայքը, երկիրն ու երկինքը միատրող «աշխարհի առանցքը», եւ տիեզերածնութիւնն են կրկնում յետագայ բոլոր արարումները³:

Ամպրոպային առասպելն այնպիսի խորը հետք է թողել հայ իրականութեան մէջ, որ այն, իրօք, հանդէս է գալիս որպէս հայոց «հիմնական առասպել»: Հայ նախաքրիստոնէական կրօնի ամպրոպի աստուածն էր «վիշապաքաղ» Վահագնը, որի ծննդեան հիմնն է միայն պահպանուել հայոց ողջ հեթանոսական պոեզիայից, իսկ ամպրոպի աստծու վիպական փոխակերպումներից են ազգածին աւանդութեան Հայկ եւ Արամ նահապետերը⁴, Սասնայ ծոերում՝ կայծակի թրի առաջին տէր Սանասարը⁵ եւ այդ թրով իր գլխաւոր սխրագործութիւնը կատարող Դաւիթը⁶, «Վիպասանքի»՝ Տիգրա-

² Տե՛ս յատկապէս՝ В. В. Иванов, В. Н. Топоров, *Исследования в области славянских древностей* (Հնդեվրոպական ամպրոպային վիշապամարտի առասպելի եւ նրա էական դերի վերաբերեալ), Մոսկուա, 1974. նաեւ՝ С. Watkins, *How to Kill a Dragon*, New York, Oxford, 1995. նաեւ՝ M. L. West, *Indo-European Poetry and Myth*, New York, 2007, էջ 237-55 եւն.:

³ M. Eliade, *Cosmos and History. The Myth of the Eternal Return*, New York, Harper and Row, 1959:

⁴ A. Y. Petrosyan, *The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic*, Washington DC, 2002. նաեւ՝ Ա. Պետրոսեան, «Հայկ նահապետը համեմատական առասպելաբանութեան լոյսի տակ», *Շնորհի ի վերուսդ. առասպել, ծէս, պաշտօնիւն. յօդուածների ժողովածու նուիրում Սարգիս Յարութիւնեանի ծննդեան 80ամեակին*, ՀՀԳԱԱ, Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2008, էջ 10-18:

⁵ Մ. Աբեղեան, *Երկեր, հպր. Ա*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1966, էջ 414-17:

⁶ Ս. Յարութիւնեան, «Վիշապամարտը 'Սասնայ ծոեր'ում», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 11:1981, էջ 65-85:

նը⁷, «Տարօնի պատերազմի»՝ սուրբ Կարապետը, Գիսանէն⁸ եւ Գայլ Վահանը⁹ (որի անունն իրականում Վահագնի մի ձեւափոխութիւնն է) եւ այլք: Այս առումով յատկանշական է, որ Հայկական Լեռնաշխարհի հնագոյն ամպրոպի աստծու՝ խոտիական աստուածների արքայ Թեշուրի (ինչպէս եւ նրա ուրարտական համապատասխանութեան՝ Թէշեբայի) անունը եւ կերպարը փոխառուած են հնդեւրոպական՝ հնագոյն հայկական աւանդոյթից¹⁰: Այսինքն՝ հնդեւրոպական ամպրոպային առասպելն իր ազդեցութիւնն է թողել նաեւ հին մերձարեւելեան ժողովուրդների մշակոյթների վրայ:

Այստեղ անհրաժեշտ է խօսել նաեւ արեւելեան Միջերկրածովքում եւ մեզանում շատ տարածուած մի առասպելական կերպարի՝ «մեռնող եւ յարութիւն առնող» աստծու կամ հերոսի մասին, որը կարող է հանդէս գալ որպէս ամպրոպի աստծու (կամ նրա վիպական տարբերակի) որդի: Այդպիսիք են ազգածին աւանդութեան Արա Գեղեցիկը, որը զոհուում է պատերազմում, բայց իբր վերակենդանանում է արալէզ կոչուող առասպելական էակների միջոցով, Մասիսի վիհում զննանուած եւ այնտեղից դուրս գալ ձգտող «Վիպասանքի» Արտաւազդը, Վանայ ժայռի «Միերի դռան» ետեւում փակուած Սասնայ ծռերի Փոքր Միերը (ընդ որում, Արա Գեղեցիկը որդին էր ամպրոպի աստծու փոխակերպումներից Արամ նահապետի, իսկ Փոքր Միերը՝ Սասունցի Դաւթի)¹¹:

Այժմ քննենք Արարատեան դաշտի հիմնական տեղանունները:

ԼԵԱՌՆ ՄԱՍԻՍ

Մասիսը, Հայաստանի ամենաբարձր լեռը, հայոց մէջ հանդէս է գալիս որպէս դիցաբանական մի կենտրոն, մի տեսակ հայոց Ողիմպոս եւ ամպրոպի աստծու լեռ: Ըստ Խորենացու, «Վիպասանք» դիւցազնաւէպում մա-

⁷ Արեղեան, էջ 138:

⁸ Ս. Յարութիւնեան, *Հայ առասպելաբանութիւն*, Համազգային Վահէ Սէթեան տպ., Պէյրութ, 1999, էջ 141-44:

⁹ Ա. Պետրոսեան, *Հայկական էպոսի հնագոյն ակունքները 2*, ՀՀ ԳԱԱ, Հնագիտ. եւ Ազգագրութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2020, էջ 71-72:

¹⁰ Ա. Պետրոսեան, «Խոտաուրարական Թեշուր/Թէշեբայի եւ յունական Թեսեսի հայկական ծագումը», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 1:2024, էջ 239-59:

¹¹ Արա Գեղեցիկի՝ որպէս «մեռնող եւ յարութիւն առնող» հերոսի վերաբերեալ տե՛ս՝ Աղեքսանդր վրդ. Մատիկեան, *Արայ Գեղեցիկ. Համեմատական-քննական ուսումնասիրութիւն*, Մխիթարեան տպ., Վիեննա, 1930. նաեւ՝ Գրիգոր Ղափանցեան, *Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը*, Հայկ. ՍՍՌ-ԳԱ, Երեւան, 1944. նաեւ՝ Արմէն Պետրոսեան, *Հայ ժողովրդի ծագման խնդիրը*, Անտարես, Երեւան, 2017: Հայկական վէպերում այդ կերպարի միւս դրսեւորումների մասին, տե՛ս՝ Պետրոսեան, *Հայկական էպոսի հնագոյն 2*, էջ 10-12:

րաց Աժդահակ արքան, որի անունը ծագում է իրանական առասպելաբանության վիշապ Աժի Դահակայի անունից, երազում տեսնում է թէ ինչպես մի կին, Հայաստանում, մի բարձր, սաստիկ սառնամանիքով պատուած լեռան վրայ ծննդաբերում է եռորեակ եղբայրների, որոնցից երրորդը՝ հայոց Տիգրան արքան վիշապ սանձած յարձակում եւ սպանում է իրեն (սա համապատասխանում է իրանական առասպելաբանության եռուորեակ հերոս Թրայէտաոնայի եւ Աժի Դահակայի կոտիւն)։ Հնդեւրոպական ասանդոյթներում երկուորեակներ են հնդկական եւ հայկական ամպրոպի աստուածները (Ինդրայի երկուորեակ եղբայրն է Ագնի աստուածը, իսկ հայոց ամպրոպի աստծու առաւել վառ արտայայտուած վիպական փոխակերպման՝ Սանասարի երկուորեակ եղբայրն է Բաղդասարը)։ Կարելի էր կարծել, որ Տիգրանի եռուորեակութիւնը իրանական ազդեցութեան արդիւնք է, բայց պէտք է ասել, որ առասպելներում երկուորեակներն ու եռուորեակները երբեմն նոյնանում են, եւ Թեշուրը նոյնպէս եռուորեակ էր։ Հայաստանի բարձր, սառնամանիքով պատուած լեռը, ակնյայտօրէն, Մասիսն է (Հայկական Լեռնաշխարհի յաւերժական ձիւներով պատուած միակ լեռը), որի վերայ են կենտրոնացած դիւցազնավէպի գործողութիւնները՝ Տիգրանի ծընունդը, Աժդահակի սերունդ վիշապագունները եւ Արտաւազդ արքայի զընդանումը։

Մասիսը երկգագաթ է, եւ կարող էր պատկերացուել որպէս «երկուորեակային» լեռ։ Յատկանշական է, որ հնագոյն մերձարեւելեան (սիրիական, խեթական, խուռիական) ամպրոպի աստուածները պատկերուել են երկու, երբեմն՝ երեք լեռների, կամ՝ երկու կամ երեք գագաթներով լեռան վրայ կանգնած¹²։ Հաշուի առնելով, որ ըստ նորագոյն տուեալների հենց Այրարատն է եղել հայոց հնագոյն օրրանը, կարելի է ասել, որ Մասիսի՝ երկուութեան հետ կապն է արտացոլում նաեւ Մասիսի մերձակայ երկրի ուրարտական դարաշրջանի անուանումը՝ Er(e)kuaš¹³ (հմմտ.՝ հայ. *երկու*, հնդեւրոպական տեղանունակերտ -ā եւ ուրարտերէնում տեղանուններին յաւելուող -hi ածանցներով)¹⁴։

Աքադական առասպելաբանութիւնից յայտնի է Մաշու (աքադ. Mašū) «Երկուորեակ» սրբազան լեռը։ *Գիլգամէշ* դիւցազնավէպի հերոսը, անմա-

¹² M. Dijkstra, "The Weather God on Two Mountains," *Ugarit-Forschungen*, 23:1991, էջ 127-40։

¹³ Н.В. Арутюнян, *Корпус урартских клинообразных надписей (Ուրարտերէն սեպագիր արձանագրութիւնների լիակաւար ժողովածու)*, «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2001, էջ 504-5։

¹⁴ Այրարատ նահանգի տարածքի եւ մերձակայ երկրամասերի վաղնջական ժամանակներում հայկական բնակչութիւն ունենալու վերաբերեալ տես՝ Պետրոսեան, *Հայ ժողովրդի ծագման*, էջ 181-200. նաեւ՝ Արմէն Պետրոսեան, Արամ Պալեան, «Հայոց ազգաձագման խնդիրն ըստ վերջին հնաժխական ուսումնասիրութիւնների», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 43/2:2023, էջ 449-460։

հուֆեան որոնումներում, հասնում է այդ լեռանը: Ընդ որում, ասորեստանեան աքադերէնում Մաշուի հնչումն է *Māsu* (Մասու): Այդ առասպելի աւելի ուշ՝ հրէական եւ յունական տարբերակներում անմահութեան աշխարհը տեղայնացում է Հայկական Լեռնաշխարհում¹⁵: Հայերէն Մասիս լեռնանունը յոգնակի *Մասիք* ձեւի հայցական հոլովածեւն է, որը - ինչպէս յաճախ այլ դէպքերում - վերածուել է հիմնական տեղանուն (հմմտ. Մասիսի սեռական *Մասեաց* ձեւը եւ Հայկական Լեռնաշխարհի բարձր լեռներից նոյնպէս երկգագաթ Սիփանի Նեխ Մասիք կոչումը): Ինչպէս ցոյց է տալիս Մասեաց ձեւը, այն հնդեւրոպական *-i(y)ā ածանցով մի կազմութիւն է, իսկ անուան արմատը, ակնյայտօրէն, անբաժանելի է ասորեստանեան *Māsiḥ*: Տեղանուններին բնորոշ հնդեւրոպական *-i(y)ā ածանցով հայերէնում այն կանոնաւոր կերպով կը դառնար **Մասիա* (արմատի վերջին ծայնաւորը այդ ածանցից առաջ ընկնում է՝ **Մասու + իա > *Մասիա*), ապա, վերջին ծայնաւորի օրինաչափ անկումից յետոյ՝ *Մասի*, որից եւ յոգնակի *Մասիք*, հայցական *Մասիս* ձեւերը¹⁶:

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԴԱՇՏԸ

Ամպրոպի աստուածների բնորոշ զէնքերից էին գուրզը եւ նրա տարբերակները՝ մուրճը կամ կացինը (հմմտ.՝ Ինդրայի վաջրա-գուրզը եւ արեւմտահնդեւրոպական ու հին մերձարեւելեան ամպրոպի աստուածների մուրճ/կացինը)¹⁷: Ըստ Ագաթանգեղոսի, Լուսաւորչի յայտնի տեսիլքում նրան երեւում է երկնքից իջնող մի մարդակերպ էակ, ձեռքին ոսկէ մուրճ/կռան (բնագրում՝ *ուռն*), որով խփում է գետնին, մայրաքաղաք Վաղարշապատի կենտրոնին: Մեծ ու հզօր հնչիւններ են լսում սանդարամե-

¹⁵ E. Lipinsky, "El's Abode: Mythological Traditions Related to Mount Hermon and to the Mountains of Armenia," *Orientalia Loviensia Periodica*, 2:1971, էջ 41 ff.

¹⁶ Մաշու/Մասու լեռնանուն Հայաստան հասնելու եւ տեղայնացումների վերաբերեալ տե՛ս՝ Պետրոսեան, *Հայկական էպոսի հնագոյն*, էջ 125-26, 132-33: Այսպիսով Մասիսի հին անուանադիր նահապետի՝ Գեղամի որդու անունը պէտք է լինէր **Մասիա*, որը Խորենացու աղբիւրում՝ Մար Աբասի յունարէն մատենանում ինչ-ինչ աղաւաղման պատճառով կամ միտումնաւոր կերպով մօտեցուել է Աստուածաշնչից յայտնի հրէական մի արքայի եւ փոքրասիական Ամասիա քաղաքի անուններին:

¹⁷ Գուրզը, մուրճը եւ կացինը նոյն նախնադարու զէնքի՝ քարէ կացինի տարբերակներ են՝ փայտէ կոթ, որի վրայ քարէ կամ մետաղէ գլխիկ է ամրացուած: Մուրճ/կացնի՝ որպէս հին մերձարեւելեան եւ հնդեւրոպական ամպրոպի աստուածների զէնքի մասին տե՛ս համապատասխանաբար՝ И. М. Дьяконов, *Архαιческие мифы Востока и Запада (Արեւելքի եւ Արեւմուտքի վաղնջական առասպելները)*, Մոսկուա, 1990, էջ 142. նաեւ՝ Иванов, Топоров, էջ 93, 95: Այս հարցի շուրջը տե՛ս նաեւ՝ West, էջ 251-55. նաեւ՝ J. Töyräänvuori, "The Weapons of the Storm God in Ancient Near Eastern and Biblical Traditions," *Studia Orientalia*, 112:2012, էջ 149-82:

տից (ստորերկրայքից) եւ տարածքը դաշտածէ հարթում է («*հարթ հաւասար դաշտածէ յադակեցա*»): Քաղաքի մէջ, արքունի ապարանքի մօտ, երեւում է մի հսկայական ոսկէ խարիսխ, նրա վրայ՝ բարձր հրեղէն սիւն, վրան ամպէ խոյակ լուսեղէն խաչով: Այս տեսիլքը, ակնյայտօրէն, հեթանոսական առասպելի քրիստոնէացած մի տարբերակ է: Ոսկէ կռանով երկրին հարուածելը ներկայացնում է վիշապամարտիկ աստծու՝ իր զէնք-կայծակով ստորերկրայքի տիրակալ օձ-վիշապին խփելու դրուագը: Ընդ որում, հայ իրականութեան մէջ առաջին եւ միակ անգամ յիշում է ամպրոպի աստծու վաղնջական զէնքը՝ մուրճ/կռանը (իր բնիկ հայկական անունով՝ *ռուն*)¹⁸: Սա «աշխարհի կենտրոնում» տեղայնացուող տիեզերածին առասպելի մի տարբերակ է. կռանով զինուած դիցաբանական կերպարը՝ աստուածը, խըփում է մայրաքաղաքի կենտրոնին (առասպելաբանական ենթախորքում՝ երկրի եւ այդպիսով՝ աշխարհի կենտրոնին), որտեղ, ստորերկրայքից, որպէս հետեանք, բարձրանում է տիեզերական հրեղէն սիւնը՝ «աշխարհի առանցքը»: Վաղարշապատը՝ երկրի կենտրոնը, գտնւում է երկրի կենտրոնական նահանգի՝ Այրարատի սրտի՝ Արարատեան - Արայի - դաշտում, Արագածոտն գաւառում, որտեղ է եղել նաեւ հայոց առաջին մայրաքաղաք Արմաիրը: Իսկ հարուածից յետոյ երկրի դաշտածէ հարթուելն ակնարկում է հենց այդ դաշտի արարումը երկնքից իջած աստծու՝ մուրճով երկրին խըփելու հետեանքով¹⁹:

Հնդկական վաջրայի իրանական զուգահեռներն են աւեստ. *vazra*, պրսկ. *gorz* ձեւերը, որոնք փոխառուել են հայերէն որպէս *վազր* եւ *գուրգ*²⁰: Այդ հնդիրանական բառերը ներկայումս յանգեցում են հնդեւրոպական **weh₂gʷ-* «ուժեղ խփել, ջարդել, ջախջախել, կործանել» արմատին (որից եւ **weh₂gʷ-ro-* «գուրգ», «խփող, կործանող» իմաստով)²¹: Հնդիրանականին մօտ յունական առասպելաբանութեան մէջ հնդիրանական վաջրա/վարգայի զուգահեռը հանդէս է գալիս արդէն մթագնած ձեւով, հերոս Մեդիագրոսի

¹⁸ Գ. Զահուկեան, *Հայերէն սրուգաբանական բառարան*, Ասիոդիկ հրատ., Երեւան, 2010, էջ 751:

¹⁹ «Աշխարհի կենտրոնում» տեղայնացուող թագաւորանիստ մայրաքաղաքների վերաբերեալ տե՛ս՝ Eliade, էջ 12 et passim: Լուսատրջի տեսիլքի վերաբերեալ այս առումով տե՛ս՝ Լ. Աբրահամեան, «Զոհի մարմնից աճող երկնային տաճարը. Գրիգոր Լուսատրջի տեսիլքը ազգաբանական տեսանկիւնից», *Հայոց սրբերը եւ սրբավայրերը*, Հայաստան հրատ., Երեւան, 2001, էջ 363-64:

²⁰ Այս բառերի մասին տե՛ս՝ *Encyclopaedia Iranica*. <https://iranicaonline.org/>. նաեւ Հ. Աճառեան, *Հայերէն արմաւական բառարան, հ. I-IV*, Երեւանի Համալսարանի հրատ., Երեւան, 1971:

²¹ A. M. Lubotsky, "Gr. *pēgnumi*: Skt. *pajrá*-and loss of laryngeals before mediae in Indo-Iranian," *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft*, 40:1981, էջ 135. նաեւ՝ Rix et al., *Lexikon der Indogermanischen Verben*, Wiesbaden, Ludwig Reichelt, 2001, էջ 664:

անուան մէջ (որի վերջին մասը ծագում է *wag⁻ro- նախաձեւից, *wի կանոնաւոր անկումով)²²:

Ուրարտական արձանագրութիւններում՝ Արարատեան դաշտում բնակուող հիմնական ցեղը եւ նրա երկիրը կոչւում էին 'Aza կամ 'Aša, այսինքն՝ Vaza/Vaša (ուրարտ. սեպագիր՝ ʾa ն կարդացւում է va/wa, իսկ za եւ ša վանկերը հաղորդուել են միեւնոյն նշանագրով): Այդ երկիրը ներառում էր Արագածոտնից Երեւան ընկած տարածքները²³: Այլ տուեալներ չկան այս ցեղանուն/երկրանունը ստուգաբանելու համար, բայց, ելնելով վերոյիշեալ տեսիլքից, ապա այն առնչելով հնդկաիրանական վաջրա/վարգային համապատասխան յունական առասպելաբանութեան, կարելի է կարծել-ենթադրել, որ Vaša երկիրը եւս կոչուել է հնդեւրոպական նոյն արմատով, հնագոյն հայերէն *Վաժա, տեղանուններում հանդիպող -ā < -eh₂ ածանցով (ուրարտ. ֆն համապատասխանում է հայ. ֆին):

ԱՐԱԳԱԾ ԼԵՌ

Ըստ Խորենացու, Հայկը իր սպանած հակառակորդ Բէլ-Նեբրովթի դիակը հրամայում է տանել իր ոստանը՝ Հարք գաւառը եւ թաղել «ի բարձրաւանդակ տեղուք»: Այդ բարձունքը Նեմրութ լեռն է, Վանայ լճի արեւմտեան ափին, Մուշի դաշտի արեւելքում: Նեմրութը թուրքական ձեւն է աստուածաշնչեան Նեբրովթի, որը հայոց մէջ նոյնացուել է Հայկի հակառակորդ Բէլի հետ: Ըստ մի առասպելի, հայոց թագաւորը սպանում է իր վրայ յարձակուած Բէլին, հանում այս սարի գագաթը եւ այնտեղ թոնիր շինելով՝ մէջը վառում: Աստուած թոնիրը վերածում է լճի: Այլ տարբերակներում Նեբրովթը մի մեծ շինութիւն է կառուցում այդ լեռան վրայ եւ ապստամբում աստծու դէմ: Բայց կայծակներ են խփում, եւ Նեմրութն իր շինութեամբ հանդերձ գետնասոյգ է լինում: Առասպելի «հայոց թագաւորը», ակնյայտօրէն, Հայկն է, իսկ Բէլ-Նեբրովթ/Նեմրութին կայծակներով պատժողն ի սկզբանէ պէտք է լինէր ամպրոպի աստուածը՝ Հայկի դիցաբանական նախորդը:

Նեմրութի հրաբխային խառնարանը ամենամեծն է Արեւելեան կիսագնդում²⁴: Այդ ահռելի հրաբուխը, անկասկած, առասպելաստեղծ հզօր կենտրոն պիտի դառնար: Նեմրութի մերձակայ բարձր լեռն է հայոց միւս Մասիսը՝ Սիփան-Մասիքը, ընդ որում, այդ լեռները համադրուել են, համապատասխանաբար, Բէլի եւ Հայկի հետ (Սրուանձտեանցն այդ մասին գրում է՝ «որպէս թէ Նեմրութն լինէր Բէլը եւ Սիփանը մեր Հայկը, որ զԲէլն իր ուրքին

²² Watkins էջ, 408-13:

²³ Арутюнян, էջ 499-500:

²⁴ Թ. Յակոբեան, Ստ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Բարսեղեան, Երեւան, 1986-2001 Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հոդ. IV, Երեւանի Համալսարանի հրատ., Երեւան, 1991, էջ 976 (լեռան վերջին արտաժայթքումները տեղի են ունեցել 1352ին եւ 1441ին):

տրակ կապած է»²⁵, այսինքն՝ ընկալուել են որպէս հնագոյն ամպրոպի աստծու եւ նրա հակառակորդի լեռներ: Պարզ է, որ ե՛ւ Արագածը, ե՛ւ Նեմրուքը ստեղծուած են համարուել ամպրոպի աստծու (մութ/կայծակի) հարուածից:

Արագածի խառնարանը եւս հսկայական է, վերածուած սառցէ լճի (կան եւ սովորական լճեր, որոնցից ամենամեծի տրամագիծը 1150 մ. է), եւ հեշտ է պատկերացնել, որ այստեղ, ինչպէս եւ Նեմրուքի առասպելում, մենք գործ ունենք միեւնոյն՝ կայծակներով հալածուած եւ լեռան խառնարանում զընդանուած առասպելական կերպարի մի տարբերակի հետ: Հնարատր է պատկերացնել, որ Արայի դիցաբանական նախորդը այստեղ իր կայծակէ զէնքով հարուածել/ջարդել է լեռը եւ զնդանել վիշապի տեղական տարբերակին, կամ, որպէս «մեռնող եւ յարութիւն առնող» հերոս, ինքն է զնդանուածը, ինչպէս «Վիպասանքի» եւ *Սասնայ ծռերի* լեռներում զնդանուած մեռնող եւ յառնող հերոսները՝ Արտաւազը եւ Փոքր Միհրը: Ընդ որում, այդ գործողութիւնը կողաւորուել է հնդեւրոպական *weh₂gʷ- (> *qawd*) արմատով: Եւ միանգամից յիշողութեան մէջ արթնանում են Իսահակեանի բանաստեղծութեան տողերը՝ «Դու՛, Արագա՛ծ, ալմաստ վահան / Կայծակեղէն թըրերի»: Բանաստեղծի երեակայութեան մէջ վերստեղծուել է այն նոյն պատկերը, որը հին մարդիկ ձեւակերպել են որպէս առասպել:

ԱՐԱՅԻ ԼԵՌ

Արա Գեղեցիկը զոհուել է Արարատեան՝ Արայի դաշտում, իսկ երկու ուշ գրանցուած առասպելներում ճշտում է այդ վայրը՝ Արայի լեռան արեւելեան փեշին, Արզնի գիւղի տեղում²⁶: Նոյնիսկ ներկայումս Արայի լեռը նմանեցնում են պառկած մարդու՝ իբր զոհուած Արային: Լեռան հարաւային կողմում կայ մի քնական պատռուածք, որի համար լեռը թուրքերէն կոչուել է *Գառնը եարըխ*՝ «Փորը պատռուած» եւ նման անուններով): Եւ կայ այնտեղ մի քարայր, որտեղ, իբր երկնային հրով վառում է Լուսաւորչի օդից կախուած կանթեղը²⁷: Քրիստոնեայ հայերի մէջ Արայի կերպարի յատկանիշերն անցել են Գրիգոր Լուսաւորչին²⁸ (հմմտ.՝ յատկապէս նրա բանտարկութիւնը Խոր վիրապում եւ դուրս գալն այնտեղից, համադրելի՝ մեռնող եւ յարութիւն առնող հերոսների մահուան եւ վերածննդի հետ): Լեռնային քարայրի հետ է կապուած նաեւ Փոքր Միհրը: Կեանքի վերջում նա գնում է Վանայ բերդից արեւելք գտնուող մերձակայ լեռնագօտու ծայրը՝ «Ագռաւու քար», Թուր

²⁵ Գ. Սրուանձտեանց, *Երկեր, հրք. 1*, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1978, էջ 52:

²⁶ Գրիգոր Ղափանցեան, *Արա Գեղեցկի պաշտամունքը*, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1944, էջ 11, 166-67:

²⁷ Ղափանցեան, էջ 99. նաեւ՝ Ա. Ղանալանեան, *Աւանդապատում*, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1969, էջ 146:

²⁸ Տե՛ս օրինակ՝ Ն. Ադոնց, *Երկեր, հինգ հատորով, հրք. Ա., պատմագիտական ուսումնասիրութիւններ*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2006, էջ 54-59. նաեւ՝ Ա. Կ. Petrosyan, *The Indo-European and Ancient Near Eastern*, էջ 111-15:

կեճակիով ճեղքում այն եւ մտնում ներս: Ժայռը փակում է, եւ Միերը մնում է ժայռի ներսի երեակայական քարայրում:

ԳԵՂԱՄԱՅ ԼԵՌՆԵՐ

Ըստ Իանովի եւ Տոպորովի, հնդեւրոպական ամպրոպի աստծու հակառակորդի անունը կազմուել է *wel- արմատով (հմմտ. հնդ. Vṛtra եւ Vala, եւ լիտվ. Velnias, ամպրոպի աստուածներ Ինդրայի եւ Պերկունասի հակառակորդների անունները)²⁹: Անունը կազմում է *wel- արմատի ածանցեալներով, տարբեր լեզուներում տարբեր ձեւերով (հմմտ. լիտվ. Վելնիաս, հնդ. Վրտրա անունները): Այս արմատի հայերէն կանոնաւոր ժառանգը կը լինի *գեղ*: Հայկական անուանաբանութեան մէջ *գեղով* սկսող տեղանունները մեծագոյն խտութեամբ հանդիպում են Սեւանայ լճի արեւմտեան ափին, ուր ազգածին նահապետ Գեղամի անունով են կոչում Գեղամայ լեռները եւ Գեղամայ լիճը: Ըստ Խորենացու, Գեղամը շէնացնում է Սեւանայ լճի արեւմտեան ափը, այնտեղի լեռը (Գեղամայ լեռները) իր անունով կոչում Գեղ, իսկ շէները (գաառը) Գեղարքունի: Ըստ այդմ, Գեղը համարուել է Գեղամ նահապետի եւ Գեղամայ լեռների հին անունը: Ներկայումս Գեղ է կոչում Գեղամայ լեռների՝ բարձրութեամբ երկրորդ լեռը, կայ նաեւ՝ Գեղի անունով հին ամրոց նոյն շրջանում: Գեղարքունին ուրարտական աղբիւրներում մ.թ.ա. Ը. դարից աանդուած է որպէս Uelikuni կամ Uelikuh երկիր, ինչը ցոյց է տալիս, որ այս անուանումները ծագում են հին *wel- նախածեւից:

Նախապատմական Հայաստանի առանձնայատուկ, եզակի յուշարձանները՝ վիշապ քարակոթողները կամ վիշապաքարերը առաւել խտութեամբ հանդիպում են հին Գեղարքունի գաւառի տարածքում՝ Գեղամայ լեռներում³⁰: Քարակոթողների երկու ամենամեծ խմբերը գտնւում են յիշեալ Գեղ լեռան վրայ (Ազատ գետի ակունքում) եւ Գեղի ամրոցի մերձակայքում: Յատկանշական է, վիշապաքարերը կոչուել են նաեւ *աժդահայ*, Գեղամայ լեռների ամենաբարձր լեռը, Գեղ լեռան հարեւանութեամբ՝ Աժդահակ, իրանական առասպելաբանութեան վիշապի անունով:

Դատելով այս տուեալներից, կարելի է ենթադրել այդ կոթողները հնում, մինչեւ իրանական *վիշապ* բառի փոխառութիւնը, կոչուել են **գեղ*: Դա

²⁹ Иванов, Топоров, էջ 31-75:

³⁰ Վիշապ բառը հայերէնում ներկայումս յաճախ օգտագործում է որպէս եւրոպական *դրակոնի* (անգլ. dragon) համարժեք, իսկ վերջինս նշանակում է «թեւաւոր եւ եղջերաւոր հրաշունչ մի առասպելական էակ»: Բայց հին հայերէնում բառի նշանակութիւններն են «մեծ օձ, յատկապէս ջրային», «մեծ ձուկ» (վիշապը որպէս մեծ ձուկ է պատկերացուել նաեւ խեթական, յունական, սկանդինաւեան եւ որոշ այլ ժողովուրդների առասպելներում): Վիշապ քարակոթողները յաճախ ձկան տեսք ունեն, եւ հայոց ամպրոպային հերոսների հակառակորդ վիշապը եւս հենց որպէս ջրային մեծ օձ-ձուկ է պատկերացուել (Ա. Պետրոսեան, «Երեսուն տարի անց. Վիշապ քարակոթողները եւ վիշապամարտի առասպելը», *Վիշապ քարակոթողները*, ՀՀ ԳԱԱ, Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան ինստ, Երեւան, 2015, էջ 13-52):

կարող է հաստատել նաեւ քարթուէական (վրացերէնի եւ ազգակից լեզուների) *gwel- «օձ» արմատը, որը պիտի լինէր փոխառութիւն հնագոյն հայերէն միջանկեալ *gwel- ձեւից (հնդեւրոպական *welը հայերէն *գեղ* է դարձել հետեւեալ ճանապարհով՝ *wel->*gwel->*գեղ*)³¹: Իմիջիայլոց, վիշապաքարերի կուտակման կարեւոր շրջան է նաեւ Արագած լեռը, որը, ինչպէս տեսանք, համարուել է ձեւաւորուած ամպրոպի աստծու գէնքի հարուածից:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Արարատեան դաշտը եւ այն շրջապատող լեռները կոչուել են ազգածին աւանդութեան հերոսների՝ առաջին Հայկեանների անուներով: Այդ աւանդութիւնը իրականում առաջին հայկական դիւցազնավէպն է, որտեղ պատմում է հայոց նախնիների հին տեղաշարժերի, պատերազմների եւ ժողովրդի ձեւաւորման մասին: Այն հնդեւրոպական առասպելաբանութեան վառ արտայայտուած մի նմուշ է³²: Հայկից յետոյ բոլոր Հայկեան ազգածին նահապետերը, մինչեւ Արա Գեղեցիկ, ապրել եւ արարել են այդտեղ: Անուանումը առասպելաբանութեան մէջ համազօր է արարմանը եւ, ուրեմն, կարելի է ասել, որ հնագոյն հայոց պատկերացումներում Հայկից յետոյ այդտեղ է ձեւաւորուած համարուել հայ ժողովուրդը:

THE TOPONYMS OF THE PLAIN OF ARARAT AND THE SURROUNDING MOUNTAINS (SUMMARY)

ARMEN BEDROSSIAN (alpehist@gmail.com)

The author argues that in mythology the naming of a location is equivalent to the creation of that geographic area by the very legendary figure in whose name the area was named.

Basing his analysis on the above assumption, the author examines the toponyms of the plain of Ararat and its surrounding mountains with references from early and medieval Armenian historiographers, as well as linguistic analyses, and concludes that these were given the names of the mythical Haygian figures found in the legend of the creation of the Armenian nation. He notes that all the descendants of Haig, the Patriarchs of the nation until Ara Keghetsig (Ara the handsome) lived and worked in the plain of Ararat. He concludes, accordingly, that the plain of Ararat and its surrounding mountains as well as the Armenian nation and Armenia (*Hay joghovurt and Hayasdan*) were created by the relevant legendary heroes.

The author records that the legend of the creation of the Armenian nation is the first Armenian epic which narrates the movements of the ancestors of the Armenians, their wars as well as the formation of the nation. He underlines that this legend is a sample of Indo-European mythology.

³¹ A. Y. Petrosyan, "Indo-European *wel- in Armenian mythology," *Journal of Indo-European Studies*, 1-2:2016, էջ 129-46:

³² S. Ahyan, "Les débuts de l'histoire d'Arménie et les trois fonctions indo-européennes," *Revue de l'histoire des religions*, 3(199):1982, էջ 251-71: